

Милица Тасић

**УЗ КОРИШЋЕЊЕ
„ПЛАВЕТНОГ ЈЕЗИКА”
ДРАГАНА СТОЈАНОВИЋА**

Пред понеком мишљу застанеш у недоумици, нарочито гледајући грех људски, па се запиташ: 'Да ли треба силом побеђивати, или смерном љубављу?' Увек одлучуј овако: 'Победићу смерном љубављу.' Одлучиш ли се тако једном заувек, цео свет моћи ћеш да покориш. Смерна љубав је страшна сила, од свих најјача, нема јој равне на свету. Сваког дана и часа, сваког тренутка мотри на самога себе и пази на себе, да ти лик буде племенит. Ето, прошао си поред малог детета, прошао си љут, са ружном речју, са озлојеђеном душом, и ниси можда ни приметио дете, али оно је тебе видело, и лик твој, ружан и зао, можда је остао у његовом незаштићеном срдашћу. Ти то не знаш, а можда си већ тиме бацио рђаво семе у његову душу, а то семе ће можда и проклијати, а све због тога што се ниси уздржао пред дететом, јер у себи ниси одгајио пажљиву и делотворну љубав. Браћо, љубав је учитељица, али треба умети да је стекнеш, јер се она тешко стиче, скупо се плаћа, дугим радом и полагањем, јер волети треба не случајно и за тренутак, него за сва времена. Случајно може свако заволетати, и злочинац ће заволетати. Младић, мој брат, птице је за опроштење молио: то изгледа скоро бесмислено, али је истина, јер је све као океан, све тече и прожима се: на једном месту додирнеш, на другом крају света одјекује.

Достојевски, „Браћа Карамазови“

Лична белешка:

Док размишљаам како је необично што пада снег, марта месеца 2021. године, баш као што је падао и марту претходне године (која је донела са собом нову пошаст), посматрам небо, ослоњено на облаке (друго нема шта, јасно се види) – и подсећам се стихова песме која носи назив управо – „Мартовска“. Чак и да није месец март кад почињем писање о најновијем роману „Тамна пучина“ Драгана Стојановића, сасвим сигурно би ме песма подстакла поново да прочитам неколико последњих страна романа. Поезија Драгана Стојановића и његов „плаветни језик“ инспиративни су колико и његов прозни рад. Толико се међусобно прожимају да је готово немогуће да док се једно чита нема на уму и оно друго – поетско.

*
**

**УЗ КОРИШЋЕЊЕ „ПЛАВЕТНОГ ЈЕЗИКА”
ДРАГАНА СТОЈАНОВИЋА**

*Све три песме које наводимо налазе се у збирци
песама „Сито“ Драгана Стојановића.*

МАРТОВСКА

Кроз онај мањи кухињски прозор
(кроз већи се види само зид,
не вреди ни гледати), кроз мањи
видим грану, приближава се окну,
неће га дотаћи, пружа се
напоредо с њим,
али приближава се, и пупи (крај марта):
бледоружичаст пупољак,
леп као бехар крајем марта,
значи највише што је оку дато да види,
оку и унутрашњим учитељима
и ученицима ока –
наговештај сјаја године
и акутна лепота, акутна,
акутна;
кроз прозор допирем до гране,
цвасти у доласку (– љубавница,
можда и љубавница светлости),
и безбројне црне мисли по књигама
свих врста, фаворизоване

на разне начине,
чине ми се невредним пажње,
чувања, разраде
(а стално стално траже, сатерују).
Мартовски пупољак
леп као пупољак крајем марта.
Тих. Пријатељ окна.

ТЕРАСА ПРЕМА ПУЧИНИ

Недовољно је патити толико,
потребно је више.

Као бадемов цвет у фебруарском ветру,
као храст у рукама грома,
као младић сам у фебруарску поноћ,
који не зна шта са собом
и са њом, препуклом полугом;

као дете подрумом уплашено
и девојка незагрљена увече

- преживети све то
без суза
или са сузама, свеједно,
издржати страх, без подршке,
пометњу речи и јасних појмова

који би помогли:
знаке и сенке понижења у свему томе,
и са неке терасе окренуте југу
погледати плаву неба
и плаву мора,
поново.

*

**

РЕЗИМЕ (МАКАР И ОДЛОМАК)

... сагласно језеру
којем сам изабрао да се покуравам,
сагласно одразу старих стабала
у води довољно дубокој да их усини,
сагласно оном Далеком, тако блиском,
и сагласно умору у себи
који зна стазу, који зна
зашто је прогажена,
сагласно камичцима-лакоћи по њој,
у једну реч: сагласно запту
којим ме држи у бледом јутру (крв струји, разноси
кисеоник),
и сагласно сенци,
све дужој,
све дужој...

„Бледоружичаст пупољак“ крајем марта и
„окренутост душе“, „мудрост боје“ и унутрашњег

погледа, светлост и цваст која, попут оне лимунове цвасти, „казује колика је упорност лепоте у свету“... „Расањен поглед“ и „лепота која обећава срећу“, и оно све што „значи највише што је оку дато да види“...

Поезија Драгана Стојановића је „дружељубива лепота“ поезије, „лепота која се даје“ очима дораслим да је виде. Али, ако је „Мартовска“ сва у знаку те и такве лепоте, цветања, припреме у духу да се осети пуноћа света, март из „Тамне пучине“ и оно што га је обележило, значи ипак нешто сасвим друго. Шта је то Стојан, главни лик овог романа, за својих близу педесет година – које значе готово читав живот, први пут доживео? На почетку последњег XXXII поглавља читамо:

„Март је месец врло погодан за разне несреће, такорећи душу дао да се догоди све што не треба. А у ствари, што се тога тиче, ни други месеци нису у том погледу ништа бољи. Несрећа је могућа у свако доба године. Као, напослетку, и срећа, која је много ређа, много мање вероватна. Март је можда посебан по томе што се просто у ваздуху осећа да се нешто припрема, да ће да крене трава, да ће, кад је већ и април близу, да крену пупољци разних врста. То је нешто што га издваја.”

Симболика цвећа, управо „пупољака разних врста” – јасна је. Не морамо користити синтагму „цвеће зла“ да бисмо указали на тему постојања добра и зла у свету, среће и несреће. Ваљало би се сетити шта

Драган Стојановић пише у једној другој књизи, па да симболично помињање цвећа које је и у вези са Стојанком буде јасније и да послужи извесној карактеризацији њеног лика. Наиме, када је у „Ђерки шпанског борца” Алекса набрајао Патру разне цветове: „љутић, глициније, руже, беле раде, зумбул и јоргован“..., овај то није разумео, али јесте „оно што је најважније“ (- у „Тамној пучини“, на крају романа, такође се каже да је спасено оно најважније!) – да је „зло свуда, али и добро је свуда“.

Разумео је Патро суштину те мисли и онда када му се као знак јавило да је управо на сувој гранцици коју је откинуо видео да се на њој, додуше једва приметно, али да се појавио „мали зелени листић, као неки будући пупољак“. То што се касније заиста и догодило – да се из суве гране развио пупољак, потврђује идеју да свуда има нешто добро. Оно што читамо у „Ђерки шпанског борца“, заправо је једна од битнијих мисли и у „Тамној пучини“ – „Хармонија није зајемчена“, али „не би ни било добро да јесте“. Човек „мора да се бори за њу. За цветове.“

Две симболичне слике у „Тамној пучини“ чине нам се значајним. Прва слика тиче се изненадног нестајања јата разиграних врабаца који су веселили Стојанку док их је хранила. Није сасвим случајно што се управо међу овим редовима нашла и једна Стојанова мисао, извесно „предвиђање“ - које је он не само наслућивао, него и знао да ће до тога неминовно

доћи – да ће „рат бити дуг и сатираћемо се већим делом ми сами између себе”. Слично читамо већ на почетку романа: „Све ово заједно води ка рату ... крвавом ... врло крвавом.”

Врапци који живе или не живе у јатима (оно о чему је Стојан тек тада први пут мислио), а који одједном нестану – куда то одлете тако да више ниједног нема!? и мисао о људском сатирању између себе, покрећу питања опстанка људске заједнице, сложних јата, с једне стране, и колективног уништавања и нестајања, с друге стране. То до чега ће неминовно доћи у рату, доћи ће изгледа и у миру – у ономе што се „назива мир, не у душама, али онако, мир”, када ће можда и неке „пушке затребати”, те ће се морати остати „анониман”, како је мислио Форгач Габор. Припремити се, дакле, за време које ће доћи, за време када је потребно и да се човек обезбеди, да се осигура колико је могуће; „опскрбити се“, „прегрмети“ непогоде рата, али и „мира”. Припремити се, укратко, за време људског сатирања, како у физичком, односно материјалном, тако и у моралном, духовном смислу, имајући у виду и то да ће увек бити и „спремности да се искористи општа несрећа – што је мајка свих већих богатстава”. Или, оно што је Миодраг Павловић добро написао – када светом завлада „неспоразум човека са својим ликом”.

Врапци који нестају могу бити сигнал да птице напросто беже од онога што се осећа у ваздуху а што

не доноси са собом никакво благостање, али могу се разумети и као метафора страха, смрти и страдања огромних размера, када човек схвати неопходност да се што брже некуд склони од зла које је свесно себе.

Позната је, такође, и легенда по којој је врабац постао симбол Београда.

Друга симболична слика у вези је са кратким разговором између брата и сестре, након што птице некуд нестану, али о томе мало касније.

Широк је лук симболичких наговештаја: од песме птица, формулације да „птице певају те певају” и да се на њих треба угледати, односно да се „грозница у људима наставља, расте и опада, а да једино птице свеједнако певају”, преко мртве црне птице коју Стојан налази на прагу своје собе, до рецимо, писма које је Стојан смишљао оцу (каткад и оцу и мајци), што је такође својеврсна порука, а у коме су „многе ненаписане реченице садржале речи судбина и срећа”. Символику већ претходно поменутих врабаца који нестају и одлазе некуд, али и црне птице, могли бисмо довести у везу и са необичним привиђењем Фредерике у црнини која се однекуд створила, а која се, не чекајући да Стојаново ’упркос свему’ буде изговорено, окреће и нестаје, незнано куд.

Занимљиво је што се у Стојановом привиђењу чују звукови уз виолине и виоле, што је блиско Стојановој визији слике на којој је виолина која гори у пламену и умилног звука који те води увис. Као да је

од свега, од неостварености истинске љубави са неком женом, од срушене и опљачкане куће која је погођена бомбардовањем, од људи који нестају некуд попут врабаца, након многобројних смрти и несрећа, остала тек музика као нешто што је једино трајно, као вечност. То је попут оног звука још некомпонованог валцера који Стојан, „оштећен” човек – како се каже на једном месту у роману, све време „чује” у себи.

У „Двојежу“ се на једном месту поставља питање – је ли вечност сличнија музици или светлости? Ако је тамо одговор био светлост, онда је у овом роману то несумњиво музика. Музика је за Стојана, поред сестре – јединог бића које је осећао као истински своје и у чијој близини је осећао душевну ведрину, значила „срећу коју је успео да осветли изнутра“. Ако се икада „у бескрају осећао бескрајан“ и да „досеже и оно што не досеже“, то је било управо у таквим магновењима, када је у мислима плесао уз валцер. То што би за Стојана могло да значи срећу, код Стојанке је плава марама, пронађена у уништеној кући, коју она милује и приноси образу. Изузетна слика блажности, духовности и сачуваног достојанства којом се роман и завршава.

Две уметнички снажно инспирисане слике, умилни звук који се чује упркос разарајућем пламену и миловање плаве мараме, отргнуте од „црног и нагорелог“, коју Стојанка прислања уз образ - сведоче о моћи уметности да лепотом оплемени свет. Тачно је

да „свеобухватно животно ДА измиче предрачунима и прорачунима“ и да се, иако „човек мисли да му је то и такво многооблично ДА чврсто обећано и да има право на њега, заправо показује обрнуто – да се „НЕ намеће много чешће и неретко покрије цео живот“. Међутим, чини се да то што се на Стојанкином лицу „видело да је спасено оно најважније; да је срећна“ значи веру да је срећа ипак могућа, иако је понекад тако ретка.

Разговор између брата и сестре двојачко је важан. Поред тога што захваљујући њему сазнајемо о Стојановој визији слике виолине у пламену, тај разговор, иако кратак, као да сведочи о „великој неопходности да се разговара, и то не само речима, него гордошћу, бићем, присуством“. Разговор између Стојанке и Стојана био је оно друго значајно што је обележило месец март.

Птице нестају некуд и њихов весели цвркул не чује се више, али тренутак блискости између брата и сестре, душевне ведрине, хармоније разумевања и љубави – цвет је за који се човек мора борити, песма коју човек мора сачувати у времену колективног сатирања између себе и чињења зла. Разговор двоје људи који значи дубоко разумевање, неопходан је у времену општег неразумевања, када је човек у неспоразуму и са самим собом и са другима, када „осећа таму у себи и око себе“. У „глупој игри света“ када свет није нимало „љубазан, љубак и леп”,

„пријатељски настројен, присан и наклоњен свакоме ко тамо уђе”, треба сачувати поуздање да постоји макар једно драго добро људско биће са којим можеш разговарати и да те оно разуме „тако јасно и потпуно” као што је Стојанка разумела свог брата. „Ако већ нема среће, да се барем не изгуби отменост душе, презир према несрећи”, јер „и са њим се може понешто почети” – каже писац у „Двојежу“. Чини се да је Стојан то разумео.

Верујући у важност љубави, он је схватио да је „добро што се постоји, што свет постоји и људи у њему опстају неко време, упркос свему, упркос болу”, да „кад је све што постоји на свету тако бесмислено и срачунато на то да изгубиш и највољеније, онда то тако и треба прихватити”. Међутим, увек постоји и запитаност – ”прихвати свет, и кад с тим мораш прихватити и жалост. Добро је постојати. То зна. Да ли зна; да ли је заиста тако?” – „У неку руку јесте.“

„Стварност осетну као загрљај“, свет који је „чврсто у чулима“, пуноћу љубави у заједници са женом, „поверење да је бар једно људско биће на свету само твоје и да то поверење ништа, никакве рапавости, никакво црно биље овог света не може уздрмати”, „додир и загрљај” који одржавају и учвршћују, `и у добру и у злу`, такво поверење, такву увереност” - Стојан није осетио. Ипак, љубав и складан однос са сестром помогло је Стојану да донекле надомести такву празнину.

„Ја постојим”, каже Стојан наглас док седи за писаћим столом - „То је добро“ – закључује он. Уверење да је „добро што постоји”, дошло је након што је видео себе, „као у сну“, „будан до граница које се у томе могу досегнути”. Са осећањем да је боље уопште се не померати, јер би и најмањи покрет можда могао изазвати љуљање чамца у коме се нашао, Стојан је загледан у „небо, тамно као и море”, целим бићем загледан у звезде чији је сјај „диван“ у „тмини, горњој и доњој“. Његов доживљај у чамцу врло је сличан Игоровом осећању у „Ћерки шпанског борца”, док је са својим школским другом Богданом слушао глас Марије Калас. То је онај тренутак када Игор „открива у себи нешто што није ни слутио да у њему постоји, као светлосни ковитлац, али и мирно лебдење понад највишег гребена докле светлост допире, оштра, неумољива, блага, пријатељска као свим светлима овога света озарена, дубока ноћ”. Стојан схвата да „из најдубљих и најмрачнијих дубина и из најдаљих висина” долазе некакви знаци, да они постоје и да се „сусрећу, преплићу и дошаптавају”, те да се на тај начин одвија Велики договор, Велико споразумевање. Иако Стојан зна да је тако, он ипак не успева да разуме садржину порука које се тако објављују. И Стојан и Игор снажно осећају нешто што би се могло описати као оно што је „више од дивљења, премда и дивљење, боље од усхита, мада и усхит, јер прерастало је то на крају у трепетну умиреност душе која је сагледала и

обујмила све“. Можда управо у таквом доживљају, „у покренутости душе која произилази из невидљивих, најстварнијих веза неба и земље“, „кад весло које је уз њега засветли благим бледоплавим сјајем“ – Стојан успева да сагледа оно готово неухватљиво за око – како „затрепери на трен ружичаста светлост“, па му изгледа као да „неке мало крупније трешње својим кратким цинобер бљеском одају своје постојање, своје присуство, и одмах се повлаче, гасну“ – и тако поново неколико пута, док не завлада „потпуна тмина“ у којој „само звезде горе, далеко“. Стојан осећа да је „врло добро што је све то тако“, да је „добро што постоји“ и да тако и треба да буде. „Највеће дубине то потврђују и гарантују. Најудаљеније висине то гарантују, потврђују, осветљавају и потпомажу.“

*
**

НЕБО

Небо, ослоњено на облаке
(друго нема шта, јасно се види),
и само схвата
да тиме није обезбеђено,
камоли гарантовано,
кретање какво се од њега очекује,
одређено великим, можда превеликим,
за нас недогледаним, кажу и несагледивим,

досезима, добицима, домашајима,
обробитијем, добротама.
Ипак, корак по корак,
трен по трен (или дан, или еон,
или длан, па длан, смишљен плимом),

ближе нам је,
ближи смо му.
Ту плаву
очи никад до краја да науче.

*
**

„Сигурно има доста тога што још нисмо видели, нека га, нек постоји и креће се како му драго. Ми, овде, треба да схватимо ту бледоплаву, тај цинобер трептај, те ’трешње’.“ Плаву, и „ту бледоплаву“, и „боју лобелије у зору“- а „колико плавих има!“, „освитне и неосвитне, све те покрете плавети“ – очи никад до краја да науче.

У призору постепеног раздањивања, када је „дрта која раздваја пучину и небо све јасније видљива“, а „море још увек пре црно него плаво“, Стојан открива да је „то боја лобелије у зору“, сећајући се како је лобелију видео у Фредерикиној башти, у Јени. Занимљиво нам је што се у збирци песама „Није то све“ Драгана Стојановића налази и једна песма која

има назив „Пре сванућа и док свиће“, а у којој се помиње лобелија. Зато је наводимо у целини:

Лобелија, намамљена бојама вољеног лица,
отуд светлија него оно без ње, она без њега,
што, пристигла да,
кад је већ пристигла, с нама
у нама остане,
пре сванућа и у освит
што је њоме продужен,
њоме оснажен,
чекала је тај час,
неомеђен,
ружичаст-неомеђен, сребрн-неомеђен,
знајући да га, као и њу у њему,
чекамо неомеђену,
сребрно-неомеђену, ружичасто-неомеђену.

И сад је ту.

Након што је од Фредерике примио „неколико редака, који једва да би се могли назвати писмом“, Стојан је закључио да „све ово заједно води ка рату ... кравом ... врло кравом...“, а о томе шта се догађало у његовој души и због чега је изговорио то што је изговорио, промишља се у роману на изванредан начин:

„Да ли се може рећи да је Стојан изнебуха нешто сагледао, да му се нешто објавило, притисло га и тражило да буде изражено? Да ли је однекуд, из мрачних висина или тамних дубина његовог бића, укапано у њега нешто што је водило застрашујућој визији? Или су се напосто мучни доживљаји из претходних недеља повезали у целину и, тако сабрани и стопљени, проговорили из Стојана? Вероватно и једно и друго; и тајна тмина, горњих и доњих, и стварност, таква каква је била (а непрозирна је и неразумљива и кад није непосредно застрашујућа), деловале су на њега, у њему. Неуспели покушај веридбе или бар неке њене најаве био је за младог човека више него само један непријатан доживљај. Био је тај доживљај посрамљујући. Стојан је бацио кравату коју је носио кад је био позван на чај у пасторову кућу. Оно што се свакако може рећи јесте следеће: сви ти сабирци дали су већи збир него што би правила сабирања и поступак по њима спроведен налагали.“

Стојаново сагледавање света и себе у њему, односно разумевање шта „одређује видљиве и невидљиве путање у целом његовом дотадашњем животу“, налази се негде између застрашујуће визије да све води крвавом, врло крвавом рату, с једне стране, и визије „Великог договора“ и сазнања да је добро што постоји. „Тајна горњих и доњих тмина“, „мрачних висина и тамних дубина“, стварност таква каква је

била, „неразумљива и непрозирна“, подстакле су да се у оваквим визијама Стојану све учини јасним. Ипак, негде пред крај романа, кад је смрт била свуда око њега, осећајући како је потпуно сам на свету, Стојан се поново преиспитује – „какав је био живот његове мајке“, „какав је био живот његовог оца“, „може ли разумети Стојанкин живот“, „може ли он време које су они проживели обухватити мирним, јасним погледом, упркос жалости мирним“? Свођење животног рачуна, извесни резиме његовог живота, намера да се јасним и мирним погледом – упркос жалости, обухвати време које је прошло – као да је преиспитивање може ли одговорити на жеље које му је Аврам Кон упутио. Мислећи о животу најближих, Стојан уједно мисли и о свом животу. Да ли га је, дакле, проживео „храбро, чистих мисли, чистих руку и чистог срца, без понижења?“ Је ли остварио све своје жеље и амбиције?

„То ће бити могуће једино ако останете чисти и јасног погледа. Јасни себи, у сваком тренутку, какав је да је“ – савет је Аврама Кона. Да ли је оно „једино“ остварено – да би било могуће све? Тачно је да „све зависи од свега“, али, „ко може израчунати у чему је оно 'све' у људском животу?“ Стојан зна: „Добро је постојати. То зна.“, али „да ли зна; да ли је заиста тако?“

Стојан није у сваком тренутку био јасан себи и чистог погледа, али јесте био чистих руку и чистог

срца. Он је „убица у души, убилачка воља”, али то је једно, а „сасвим нешто друго је кад неко пуца у ’стварности’“, заиста убити некога, као што је убијен Генс, на улици, у сред бела дана. Човек који се пита о смислу живота, о кругу злочина и казне, о добру и злу, који преиспитује своју савест и живи са „потмулим” страхом и кривицом, „мада не зна за шта је крив”, са „тежином у души”, али који „верује у важност љубави” – мало је вероватно да може бити упрљаног срца. Стојан је „оштећен човек”, са ожиљком на лицу и у души, „повређиван животом” попут Аврама Кона, са траговима које таква повреда оставља, али ипак чистог срца. Поред тога, он је и човек који је „упућен у суштину ствари и трагику епохе”, неко ко „сувише полаже на суштину”, упркос томе што „нема никакве ‘суштине’ ни ‘правих вредности’ ”, кад је најважније оставити утисак, а за то потребно имати положај, ауторитет, новац и моћ. „Слави се охолост”, „велича лаж”, „љубав исмејава, уколико није љубав према злату”, „гази се по цвећу”, „памет је замењена подмуклошћу”. Док читамо ове редове, као да негде у позадини чујемо и Дисове стихове из песме „Наши дани“: „Развило се црно време опадања”, „исмејане све врлине и поштење”, „понижени сви гробови и животи”.

„А можда се ипак мења, можда оно најбоље тек долази? Нешто боље и од отровних и ослепљујућих гасова”, јер „наука напредује”, а „ми не знамо докле се

све још ум људски узвинуо” – можда би се у овом духу могао наставити дијалог између романа и Дисове песме.

Стојан тражи „доброхотне људе од духа”, он осећа у једном тренутку да га са Стојанком чека „нови живот”, да има снаге. „Негде скривено у себи” осећа и да, „упркос ранама, ожиљцима, губицима, не мора све бити изгубљено, да у ‘своју боју’ ипак још може да се поузда”. Он би да другује са љутићем, да буде колико може као он - „отпоран, ником на путу, пријатан онима који хоће с тобом”. У „Ћерки шпанског борца” Драган Стојановић пише: „Из очајања се човек вине“. „Неоправдано се потцењује јасноћа коју доноси очај. Нека јасност с којом ће се још једном погледати и снажним замахом душе обухватити свет.” „Очајање је скоро исто што и срећа, само што онај ко је срећан треба двоструко више да стрепи од пада, јер има одакле да падне – и само је питање времена кад ће. Очајник, ако се не сломи и не занем, може с освојеном јасноћом о стварном стању ствари да учини кораке који се никако другачије не могу учинити и сазнаје оно што се другачије не може сазнати. Да, да, добар је очај.” Да ли се управо из очајања, из душевне тмине, Стојан винуо? – кад је „изнебуха нешто сагледао“, кад му се „нешто објавило, притисло га и тражило да буде изражено?” Да ли је застрашујућу визију да све води ка крвавом рату и ону када је схватио да је све ипак добро, да је добро постојати –

Стојан успео да сагледа са јасноћом коју му је донео очај?

Постоји још један разговор брата и сестре који нам се чини врло важним. Наиме, док је додиром лечила Стојанову главобољу, Стојанка се нашалила како је заболела рука. Након што су се обоје засмејали, Стојан јој говори: „Ниси ти рањена, него ја“, а Стојанка му одговара – „И ја сам, и ја сам, исто као ти.“ У њиховим разговорима и иначе „много шта није било речено“, али у оваквом Стојанкином одговору, у оном ненаписаном што се само слути - назире се бол, како у Стојановој, тако и у њеној души. Рањеност брата и сестре, не само физичка – то што је Стојан не убијен, већ „само рањен“, у главу – него и рањеност душевна, целим својим бићем бити рањен и рањив. По нашем мишљењу, овај разговор, који открива много више од онога што се непосредно каже, једна је од бољих симболичних слика у роману и оставља посебно снажан утисак. Гануло нас је то неказано а толико танано и осетљиво, оно ‘нешто’ што се тек наслућује, али моћно да дирне дубоко у срце и помери га из лежишта. Дрхти то, трепери, добро скривено иза успутне шале и осмеха, а једновремено стоји у њиховим душама као камен тешко, претешко.

У „Ћерки шпанског борца” Игора није изненадила Богданова реченица да је „човек рањиво биће” и да је „то његово главно одређење”, премда је, како каже, „била изречена изнебуха, без везе са оним

што јој је претходило”. „Можда је његова рана на лицу иста као и моја, само видљива, а моја је ту, али се не види голим оком. Унутрашња. Живимо навикнути на чињеницу да смо рањиви и рањени. Свако својим удесом. Добро, зато и постоји глас Марије Калас. Какве су њене ране биле, видљиве, невидљиве?! Али глас је био нерањив, неугрозив. Доносио је савршен, неусмртив део живота свакоме ко би га заиста чуо.”

За човека је „најважније да благовремено упозна лепоту и уметност“, „нема човека, ја тако мислим, који не осећа потребу да види лепоту“ - каже се у „Тамној пучини“. Уметност и може да исцељује, јер је савршена, неусмртива, нерањива, неугрозива, или би тако требало да буде. Стојан чује музику у себи, плеше уз још некомпоновани валцер, он у мислима исцртава слику виолине која гори, али у том пламену Стојан чује „неки умилан звук, који те води увис“. Звук који води човека у висине и у бескрајан лет, глас је уметности која се супротставља силама разарања. „Уметност је ту да вас суочи са губицима, с пропашћу оног што је најбоље, с могућношћу да то поново нађете. Она обећава поновно налажење” – каже наш писац у „Двојежу“. Уметност је и у доброту додире који лечи и ослобађа од болова, она је и у важности љубави. Стојанка враћа брата у живот, она је „здравље”, а то што је у стању да лечи, да спасава, испуњава је поносом. За Стојана је сестра „једино биће на свету које је он осећао као истински своје”, а

„дирнути у њу значило је поништити све стварно животно у њему, убити га”. Међутим, рањени су, обоје, свако својим удесом. Можда је Стојанова рана видљива на лицу, али и Стојанкина је ту, само се не види голим оком. Читајући, ми слутимо њену повређеност, не знајући ипак тачно колика је и због чега је њена душа рањена. Све у вези са Стојанком углавном је прекривено велом тајне коју нам роман експлицитно не открива. Уосталом, „како разумети шта се заиста дешава у души људског бића?”- питање је које искушава наш одговор, како у „Ђерки шпанског борца”, тако и у „Тамној пучини”.

„Живот уме да буде неправедан”- чујемо „жубор госпође Миланке Т.” –”Па осим неправде ничег другог ваљда и нема. Племенитија душа остаје без одбране пред светом. Што је човек бољи, то га судбина немилосрдније гази.” Миланка Т. је упечатљив лик, а њене речи значајне су за разумевање мишљења женских ликова о Стојанки и о односу који има са братом. Шта је Миланка Т. одмах схватила? Разумела је она „да је Стојану сестра необично важна, да у односу брата и сестре постоји нешто несвакидашње“, „на тренутак је помислила чак да у томе има нешто болесно, онда је ту оцену ублажила: тајанствено, у сваком случају претерано“. Схватила је да „мора имати недвосмислено позитиван став према Стојанки“, те да „то’ треба подржавати да би Стојан био задовољан“. О томе су, уосталом, сведочиле и

њене изјаве како је Стојанка „заиста дивна, нежна као неки цвет – од оних који човеку лече душу у овом одвратном свету“, или „завидим свакоме ко је у њеној близини, тај ореол благодати...“ Захваљујући „умећу своје врсте“, успела је, како сазнајемо из романа, да се приближи Стојану – толико чак да је једино њој и ником другом испричао своју визију о чамцу. Сазнајемо и то да су они били „љубавници без љубави“, те да је „љубећи је мислио на Сару, на њене сузе на улици, у овом времену које је у сваком погледу страшно, страшно и пуно претњи“. Стојан, дакле, „љубав према Миланки није осећао никада, ни у почетку ни касније“, али да ли је осећао према Сари?

Када посматрамо лик госпође Миланке Т. у односу на Сарин лик, видећемо да се ради о супротним карактерима. Оно што је занимљиво јесте да постоји извесна сличност у њиховом размишљању, само што се једно мишљење тиче сестре, а друго њеног брата. С једне стране, Сара каже да је Стојанка „некако сувише дефанзивна, некако је одсутна“, а с друге стране, Миланка говори Стојану: „Сувише си дефанзиван! Чега се плашиш? Ти стално као да се нечега плашиш? Херој, а плаши се.“ Ако претпоставимо да су у извесном смислу и сестра и брат заиста дефанзивни, чини се онда да и Сара и Миланка имају нападачки и изазивачки став. Разлика је само у томе што је Сара блажа и искреније наступа када износи мишљење о Стојанки, за разлику од Миланке која на врло

смишљен и заобилазан начин говори Стојану о сестри, али се њему, што може помало и зачудити, врло непосредно и отворено обраћа. Док је за Сару Стојан херој и „борац против црне, грозне аждаје“, мушкарац чији „ожиљак сведочи о оном што је најбоље у њему“, те да се „кад постоји љубав воле и ожиљци“, за Миланку Т. је он, иако херој, неко ко се стално нечега плаши. Сара прихвата Стојана онаквог какав јесте, док Миланка тражи да постане нешто што се од њега не може очекивати, нешто је суштински противно целом његовом бићу. Она, која је „резоновала као жена из великог света“, зна колико је утисак важан, зато цени титуле, положај, каријеру. Врло је битно, дакле, бити амбициозан и имати вољу за стицањем моћи. Иако свесна да Стојан „сувише полаже на суштину“, она као да настоји да га од ње одговори и преобрати га у оно што њена машта очекује да Стојан мора да буде.

Односи које је Стојан имао са женама су другачији, сваки на свој начин, али наш утисак је, да је од свих жена са којима је био, Сара ипак најближа његовом срцу. На самом крају романа видимо да Стојан жели да се побрине баш за њу, остављајући и без њеног знања новац који ће јој помоћи и олакшати живот, а све у великој нади да ће остати жива, да ће се спасити. То што му се „срце попело у грло“ када је видео у црнини док фотографише разрушену околину, додатно нас уверава у мишљењу да је Стојан волео Сару више од других жена.

Она која је хтела „да има јасне и неспорне документе о томе шта се десило” и која „две недеље након очеве смрти, слика!” с једне стране, и сцена која приказује Стојана како се са „муком, страхом и дрхтањем” пробија кроз „шут, разбацане цигле, изваљене прозоре, срушене димњаке по улици” не би ли се приближио броју 88 и видео је, врло су потресне и симболичне. „Можда је то логично. Тако ће Аврам, кроз њен апарат, даље живети. Можда би он управо то желео” – мислио је Стојан даље о томе. Слика виолине у пламену из Стојанове визије, симболично, блиска је слици/фотографији која документује свеопште разарање и пропадање, а умилан звук који води увис аналоган је поруци коју за вечност оставља потомству једно људско биће, упркос свему. То је глас који ће сведочити о томе шта се догодило и својеврсно одавање почести страдалницима. То је, напослетку, начин на који се једна ћерка одужује своме оцу, гест којим се симболично продужава његов живот. За Аврама Кона, дакле, тек једног међу несрећницима који су, не могавши издржати „олују која угрожава“, поплаву зла која носи све пред собом, одузели себи живот.

Стојан је Сари говорио нежне речи, да ће, уколико га она заиста буде волела сваког дана, створити још један Тихи океан, па ће то бити „допуна планете која зависи само од ње“. Оваква изјава љубави намењена је само Сари и не може се слично прочитати

кад је реч о Стојановим односима са другим женама. Можда би, да је Сара пристала, да није била искључива као и он, њихова љубав издржала живот у заједници, јер „где је добра воља све је могуће“. Али, шта би било кад би било. „Бољи путеви“ су „вазда запречени“, али питање је и шта би било да се пошло управо њима, а не оним другим животним стазама.

Упознавање са Зинаидом утицало је да се промени Стојаново дубоко уверење да га ниједна жена неће хтети са лицем какво је његово. Не „сасвим“ и у „један мах“, али Стојана су охрабриле њене речи да су лепа мушкарци незанимљиви, па је полако престајао да мисли о свему томе. Непробојно Зинаидино ћутање о свом животу и прошлости, скривање адресе, порекло њеног имена, непознато занимање, све је то чини загонетним ликом. Однос са њом углавном је значао Стојанову жудњу за њеним телом, мада је он често умео да јој каже и како је воли.

Чини се да је Фредерика оставила дубок траг у Стојановој души, али не само неуспели покушај веридбе са њом, него све укупно што се младом човеку догодило, оставило је последице. То ће се манифестовати и у облику привиђења, али и мучних снова, „сањаних страва“, од којих је најупечатљивији онај у коме се Стојану чинило како је и на небу и на земљи, како лети и хода истовремено, док један део њега лети, а други део трчи. Тај сан је и одредио даљи ток његовог живота, утицао да се Стојан, „такорећи

главом без обзира“, пресели из Јене у кућу својих родитеља, у „стрмоглавом бекству“, покупивши само оно „шта му је дошло под руку“.

„Има људи који чак записују своје снове, нарочито оне страшне. Да не забораве. Ноћне море су, кажу, добар знак да се душа бори за преживљавање.“ „Остало је нешто сачувано у души и не знаш да ли ће се, и кад и зашто поново јавити“ - пише Драган Стојановић у „Терки шпанског борца“. „Све се негде уписује, урезује, утискује“ – потврђује и „Тамна пучина“.

Стојаново „губљење равнотеже“, упадање у ковитлац света који не може да заустави, потреба да нађе тачку ослоња, да се ухвати за нешто, да узме за руку или загрли Фредерику, или неку другу девојку, уз непрестану главобољу, вртлоглавицу и помућење свести, отприлике је опис онога шта се догађало са њим. Он би „хтео да се ухвати за нешто, али нема за шта. Нема ничег што би му било надохват руке за шта би се ухватио. Где је Фредерика?“ У питању „где је Фредерика?“ као да се чује нешто што подразумева све – вапај за љубављу, у чију важност он верује, али је не налази, потреба да се у „неспокоју пред несигурношћу свега“ ослони на неко људско биће, неопходност да се осећање празнине, тескоба у души и осећај беспомоћности превазиђу. Тада, оно једино што спасава од неподношљивости таквог тренутка,

али је ипак само краткотрајно ослобађајуће, Стојан проналази бекством у имагинацију.

„Онда – види – диже он с блиставог тла девојку увис, и она лети, окреће се, шири руке и смеје се, уплашена и раздрагана, док он доле игра, корацима брзим, и све бржим, заошијава је, покретима све снажнијим, све слободнијим, да би је онда спустио и привио уз себе.“ Оно за чим Стојан жуди је осећање слободе, широка отвореност према свету, лакоћа тела и покренутост душе, смех и раздраганост, снажан покрет који ослобађа од спутаности, напакон – загрљај, топлина љубави и блискост, привијање вољеног бића уз себе, спокој.

Привиђење које има Стојан развија се на три нивоа. Први је управо овај када Стојан чезне за слободом и покушава да у љубави пронађе ослонац. Други ниво је такође у вези са осећањем слободе, али укључује и слободу путености и буђење еротских жеља. Тада он види Фредерику са црном косом, подигнутом високо у пунђу, „звездани брош од драгог камења“ уметнут у косу, у „одважно деколтираној“, „раскошно тиркизној“ хаљини „какву ћерка једног пастора нема, нити може, нити треба да има“. Види њена „гола рамена, блиставо бела, витке а ипак пуне мишице, исто тако блиставе“. Међутим, таква Фредерикина појава подстиче и његову упитаност о моћи и богатству - „драгуљи су ту зато да покажу како Фредерику подупире богатство“, с једне стране, и

обнажености леђа, дакле лепоте тела, еротског, са друге стране. Шта од то двоје у раскошности њене појаве заправо изазива дивљење, односно да ли је за изазивање такве врсте дивљења потребно да буде и једно и друго? Да ли он познаје или не познаје ту и такву Фредерику док плеше са њом и држи је обема рукама, питање је које се такође провлачи кроз његову свест. И себе Стојан види у униформи коју, чини му се, нико до сада није носио, у „небески плавом мундиру, са златним еполетама и златним ширитима” и у белим, као лед белим, панталонама. Фредерикин поглед који говори „Шта ћу тек урадити с тобом кад будемо сами...” или „Знам шта ћеш ти урадити кад будемо сами...” у том привиђењу, моменат је када се еротско испољава, али оно није дато само за себе. Читав је ту сплет осећања која се крећу између буђења жеље и дозволе/забране, између слободе и спутаности, жеље и ауторитета, индивидуалног и колективног, приватног и јавног, итд. Фредерика из привиђења, њен поглед који изазива, речи које му упућује, није ’лице’ оне Фредерике какву Стојан познаје – кћер протестантског пастора, из куће у којој се „знало за ред, строг и непроменљив, неподложен коментарима или било каквим приговорима“. Фредерикин симболичан скок из круга у коме влада такав строг и непроменљив ред у круг уметности који нуди слободу и плес са Стојаном, побуна је и својеврсно кршење забране. Зна Стојан да она у „таквој тоалети и с таквим

накитом“ не би могла бити без дозволе оца, јасно је да јој он тако нешто не би могао ни дозволити, али „однекуд зна да и она, без сумње то зна, али да – док плес траје, и ти фаготи! ти фаготи! док се чују уз виолине и виоле – не хаје, не мисли на то ни најмање”. Занос двоје бића у плесу има моћ да помери границе. Њихов искорак и упркос знању о забранама значи допуштање да им се слобода деси, да их магија тренутка обузме и понесе.

Међутим, иако је „сјај око њих и даље ту, а не престаје ни музика”, Фредерикин лик нагло се мења. То је трећи, последњи ниво његовог привиђења. Стојан сад види Фредерику која као да је у жалости за неким, са зализаном плавом косом, у дугачкој црној хаљини, са дугачким рукавима и са црним обрубом око врата, који јој „дозвољава да дише, али не много више од тога”. Прилази да јој каже како му је драго што је ‘упркос свему’ добила дозволу да дође, али и пре него што успе да јој се приближи и изговори то ‘упркос свему’, она се „окреће и нестаје, незнано куд, као што је немогуће рећи откуд се ту створила у тој црнини“.”Њему је жао што нису барем проговорили неколико речи једно с другим.”

Ред строг и „неподложен коментарима или било каквим приговорима” као да се поново успоставља, он је неумољив, трајан и сигуран. Ако је уметност љубави и лепота плеса успела на тренутак и да га обмане, он се сада обнавља још чвршћи, не

дајући прилику ни за сусрет, ускраћујући свако право на реч, на разговор, завијајући у црно све што је привлачно и лепо.

Већ смо говорили о могућој паралели између Фредерике у црнини и мртве црне птице коју Стојан налази на свом прагу, а за коју не налази објашњење откуд се ту створила. Постоји једна мисао – да птица и кад не лети показује да има крила. Међутим, питање је колико ће дуго таква птица моћи да издржи. У том смислу, врло је симболичан црн обруб око врата, који јој „дозвољава да дише, али не много више од тога”. Зар птици ускратити право на лет и могућност слободе? Зар човеку одузети слободну вољу која га разликује од животиња? Какав је уосталом такав живот људски – моћи дисати, али не много више од тога? Ко све не држи обруче, да и не говоримо о обручима много већих размера, о историјским вртлозима, ратовима и свему што они са собом доносе. „Црни круг – а како изаћи из њега?”

Упркос свему, ипак, „не јадикuj, посматраj око себе. Разданиће се, само треба бити способан за свитање” – сигнали су из тмине које нам шаље „Тамна пучина“. „Оспособи се за свитање”, „подигни поглед, обухвати све, остани несвикнут, мирно гледај...”, са „свешћу до које те доводи љутић, скрајнут, леп, насмешен”. Неопходно је „сабрати у себи све из чега се рађа нада”.

Јесте свеколика историја као река гноја, како читамо у „Ћерки шпанског борца”, тачно је да нема ни „правде без зла“, иако „праведан мир” људски род очекује. Али, у оба романа уткан је смисао да је „зло свуда”, али је „и добро свуда”, или да – „нема зла без добра”, „а да је добро увек замућено неким злом, то је већ и сувише јасно”. Међутим, јасно је и то да „зло не може бити апсолутно, јер тада свет не би могао постојати”. Оно што такође читамо и у „Тамној пучини” и у „Ћерки шпанског борца” је да не постоји апсолутно зло, али да постоји оно што је апсолутно неопростиво.

Наредба која подразумева да треба „не напросто победити, већ смлавити, здрузгати, здробити, сатрти, раскомадати, уништити”, „не само једнократно понизити и осакатити” него „трајно поробити”, „све и свакога, мушко и женско, старо и младо; децу...”, тема холокауста и „чишћења човечанства”, страхота апсолутно неопростивог, „победоносна симфонија Рајха” – све се то чује с најтамније стране пучине. Треба наћи пут „у збрци света”, када „нема доброте у срцу људи, ни душе, ни памети”, када се користи прилика да се колико год могу испоље „сви потискивани и притајени душевни капацитети суровости, безобзирности и заноса злом”. Зло је „које зна себе као зло”, али: треба некако „прегрмети”, покушати „насмешити се олуји”, треба „издржати, то је све – издржати”. . .

Стојанкин лик је сложено обликован и у симболичној је вези са цвећем. „Ипак у свему некако другачија”, Стојанка је лик готово хришћански, а по неким мишљењима и јуродив. У сваком случају, представљена је као благо, крхко биће, које милим и лепим осмехом углавном одговара на све што би јој неко рекао. Међутим, њено смешкање није блиско ставу: „Насмешити се ономе коме треба, али тачно онолико колико треба и на тај начин који одговара намери. Не овај осмех, него онај. Онај! Не ова реч, него она.”

„Предусретљивости недостаје на овом свету, то је оно, увиђавности и искрености. Једноставних осмеха, како је тога мало”, пише Драган Стојановић у „Двојежу”. Мада се нигде не каже какав је тачно Стојанкин осмех, одређење да је мио и леп - довољно је да остави утисак да је реч о заправо једноставном и природном осмеху који је спонтан израз њеног бића. Стојанка је ћутљива, „на мајку, али некако још ћутљивија”. Ако је ћутање израз њене гордости, по томе би била слична мајчином лику (сетимо се шта Стојан схвата: „Сад схвата. Мајка је била горда.”), али за Стојанку се каже и да код ње постоји чудна незаинтересованост за све што је окружује. „Питање остаје докле је сезао њен увид шта се у ствари дешава”. То потврђује и ситуација када Стојан прича о продатим кућама, а Стојанка га пита – „Које куће?”. Њен лик описан је у роману као тешко променљив –

она је од детињства била таква, није се играла ни луткама, нити било чим, а касније је седела скоро стално у кући, сама у соби, гледајући у пећ или зид. Није имала другарице, нису је занимале ни хаљине, ни шешири, ни накит. „Увек бледа, неразвијених груди, танких руку и коштуњавих рамена” , „стално нешто болешљива”. Али, са осмехом. Осмехом који је „мио, леп”.

Стојанка, „добро дете, добра девојка”, са танком плетеницом која „дивно изгледа”, а допире до рамена, подвезаном на крају црвеном вуницом, ритуал дугог чешљања, најпре без огледала, затим и пред огледалом, плава марама коју је волела и чувала за посебне за њу дане (мада Стојан никад није докучио у чему је била њихова посебност), а којом је тих дана увезивала главу, стезала је чврсто и везивала јак чвор на потиљку и успутно баба Станијино неодређено мрмљање „лепојка, лепојка” – то је отприлике све што нам писац допушта да знамо о њеној спољашњости и навикама. Чини се да је за Стојанкин лик упечатљива једна посебна врста осећајности, док је Стојан преваходно – мислено биће. Интелектуална страна код њега је израженија.

Стиче се утисак да је Стојанка заиста попут љутића – тиха, нема, „нешто благо и нежно, сјајно и ведро”, повучено и скромно. Оно што је занимљиво је да ми заправо не знамо шта она тачно осећа, о чему размишља, какве су њене представе о животу, шта

жели, чему се нада. Оно што знамо је да су „после извесног времена сви од Стојанкиног школовања, као по договору, дигли руке. Укључујући пре свега њу саму”. Ако је око образовања и запело, о удаји тек ништа није имало да се каже. Њен лик углавном разумевамо када је у вези са Стојановим осећањима поводом ње, или када мишљење о њој изнесе женски ликови. Све што Стојан воли, воли и она. Њен карактер је помирљив, о Стојанки се не може говорити као о активном, делатном субјекту који жели да мења свет.

Она прихвата свет, али, ипак, не може да прихвати смрт. „Умире се. Отац је умро. Мајка је умрла. Људи умиру, сваки дан неко умре. Сад и насилна смрт. Неизбројиво много оних који ће, по ко зна који пут, масовно скончавати насилном смрћу. Стојанка окреће главу од тога.” То Стојан разуме, „мисли да разуме”- што може важити и у случају Стојанкине одлуке да не оде на сахрану родитеља. Стојанка одбија да погледа лице смрти. „Пуна поверења у своју боју”, она окреће главу од свега што је тамно. Стојанка напросто одбија да на себе навуче црнину. У том смислу, приказ којим се роман завршава – плава марама коју она милује и приноси образу – а која симболизује духовност и отменост душе, још је снажнија.

О обичају ношења мараме могло би се говорити и у хришћанском смислу, односно размишљати о

девојачком обичају покривања косе након удаје, како би своју лепоту сачувале за мужа и сакриле од туђих погледа.

„Историјски, покривање главе код жена има дугу традицију. У Првој посланици Коринћанима апостол Павле каже: ’И свака жена која се гологлава моли Богу или пророкује, срамоти главу своју; јер је једно исто као и ошишана.’ А у првом веку ошишана жена је била за осуду. Руски теолог Сергеј Худијев тумачио је Павлове речи: ’У античкој култури се сматрало да је коса најживописнији елемент женске лепоте и покривање косе је показивало смерност. Грчке хетере (куртизане) ишле су гологлаве, док су удате жене покривале главу, показујући своју верност мужу.’ Тако је, уз помоћ Павлових речи, традиција очувана: скромна жена (односно верна хришћанка) треба да покрива главу.“

Зашто је Стојанка чврсто увезивала главу марамом у тим, само за њу посебним данима, и у чему је била њихова посебност, остаје упитно. Уосталом, можда то и треба да остане тајна.

Међутим, слика благог људског бића које милује тканину, а које зна да је све око њега срушено, показује истрајност у достојанству и сачуван образ. Ходати по рушевинама, а умети осетити – како је Драган Стојановић лепо и тачно написао у „Двојежу” – „Сустицај доброхотних сила којима ваља отпоздравити, добру вољу са свих страна и лепоту која

не бежи – то је срећа.” Срећа је оно што Стојан види на Стојанкином лицу. Дораслост његових очију да заиста и виде такву лепоту, чак и кад ружно прети са свих страна да је наруши, значи „оспособити очи” да виде светлу страну света.

„Болна су та придизања”, „живот се у болу наставља, храмајући”, али ако се успе пронаћи у себи оно што спасава од болова и „букти као неодољив светао пламен, упркос свему”, кад се у души заплеше уз свој валцер, „јак као покретач сунчаног неба” – „нема ту сирена”, „ту се срце смеје свакоме до кога допру ти звуци.” Или, како је Драган Стојановић написао у „Двојежу” – „Збрка је свуд и у свему, душевна и општа, зато и живот јесте немогућ”, али „без неке уредности душе, колико-толико, живети је немогуће.”

Између плаве и црне, које су „као понор неба и понор ништавила”, Стојанка бира прво као свој животни став. Симболично приношење плаве образу, „благовест је плаве црној”, „ојекпљујући вишак над муком свакодневног живота”. Напоследку, оно је и „кротко помирење са светом”. Приклонити се срећи, сачувати доброту додира који лечи, снажни је замах људског бића, „лепоте која себе зна” а која ни по коју цену не жели да призна свет као ружно место. Другим речима, умети сачувати „смешак над пучином коју носиш у себи” и кад се све око тебе руши – „поздрав је светлости у тами”.

Тамна је пучина, али Стојанкино миловање и приношење плаве мараме образу, које показује да је ипак сачувано оно најважније, да је срећна, и Стојанова спознаја да је добро што се постоји, што свет постоји, какав год да је, значи гест одобравања према свету и наклоњеност животу, упркос свему. „Пучина у тај раскриљен а заштићен кутак шаље златасти сјај, којим је у душу допремљено свеколико светлосно искуство даљина и висина.”